

---

*O nekim uticajima
subjektivnog faktora
na proces odumiranja države*

Radovan Radonjić

Razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u nas složen je i protivurječan proces. To je posljedica toga što se on odvija u okolnostima koje su »dane i naslijedene«, u uslovima veoma složene borbe za rješavanje mnogobrojnih problema jednog višenacionalnog društva koje, krećući se neispitanim i neutrtim stazama istorije, istovremeno mora da rješava zadatke minulih epoha i ostvaruje zahtjeve modernog društva. Taj proces su ograničavali i još uvijek ga ograničavaju mnogi unutrašnji i spoljni faktori, počevši od relativno niskog stepena ekonomske razvijenosti i njemu primjerene društvene svijesti, odnosno kulturnog nivoa i demokratskih tradicija, pa do složenih međunarodnih ekonomskih i političkih zbivanja. Uslijed toga radnička klasa svoju borbu za vladajuću poziciju u društvu mora razvijati kao proces utemeljen na stabilnim, pravno regulisanim društveno-ekonomskim odnosima. U zaštiti tih odnosa ona se ne može odreći oslonca na državu, koja »može i treba da bude pomoćni oblik« u ostvarivanju njenih ciljeva i interesa.

Iz te nužne i neosporno značajne uloge države izvire, međutim, mnoge teškoće i iskušenja, od čijeg prevladavanja umnogome zavisi stvarni razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Jer, ma koliko imala značajnu ulogu u zaštiti osnovnih interesa radničke klase, država po svojoj suštini nije i ne može biti činilac koji djeluje u pravcu oslobađanja rada i čovjeka. Jednom osnažena i dobivši razvijenu ekonomsku funkciju, država se više ne zadovoljava ulogom instrumenta u rukama revolucionarnih snaga. Kao prvi priznati i »opšti« reprezentant interesa radničke klase, ona po prirodi svog društvenog bića teži da postane odlučujući faktor u upravljanju svim društvenim poslovima. Otuda se svođenje njene uloge i funkcije na »potrebnu mjeru«, tj. u okvire koji neće sputavati i deformisati revolucionarnu samodjelatnost radničke klase, predstavlja ne samo bitan uslov za razvoj socijalističkog samoupravljanja, već objektivno i jedno od teorijski i praktično najsuptilnijih i najsloženijih pitanja u društvu prelaznog perioda.

Pitanje uloge države u jugoslovenskoj praksi socijalističkog preobražaja postalo je aktuelno već s prvim koracima u konstituisanju novog društveno-ekonomskog i političkog sistema. Potreba da se dokrajča izvrši eksproprijacija buržoazije, slomi otpor kontrarevolucije i riješi niz drugih egzistencijalnih pitanja u početnoj fazi socijalističke izgradnje podrazumijevala je posjedovanje takve moći i sredstava od strane revolucionarnih snaga kojima će se obezbijediti ostvarivanje ovih zahtjeva. U uslovima još uvijek niskog stepena konsolidovanosti i organizovanosti revolucionarnih snaga u drugim klasno-političkim formama, jedino sredstvo pomoću koga je (posredstvom ujedinjavanja i jedinstvenog usmjeravanja svih materijalnih i ljudskih potencijala) bilo moguće realizovati te i slične zadatke bila je država.

To objektivno uslovljeno jačanje uloge države u prvoj fazi socijalističke izgradnje nije bilo lišeno ni široke subjektivne podrške. Stvaranje snažnog državnog sektora privrede, kao glavnog faktora cjelokupne nacionalne ekonomije, i uopšte odlučujuća uloga socijalističke države u obezbjeđivanju cjelokupnog društvenog, ekonomskog i političkog razvoja zemlje dalo je mnoge rezultate kako u prevladavanju krupnih socijalnih, političkih i drugih teškoća s kojima se izišlo iz rata, tako i u postavljanju osnova novog društva. S tim uspjesima rasla je težnja da se svi društveni poslovi i procesi stave pod kontrolu države. Otuda, na primjer, krajem 1949. i početkom 1950. godine nije bilo gotovo nijedne sfere društvenog života, od privrede (uključujući i sitna seljačka domaćinstva) pa do kulture, nauke i umjetnosti, koja nije bila obuhvaćena sistemom državnog upravljanja i rukovođenja.

Tako uspostavljen etatistički sistem, nakon početnih uspjeha i rezultata koje je dala njegova mobilizatorska funkcija u uslovima postojanja velikog revolucionarnog zanosa i entuzijazma širokih narodnih masa počeo je ispoljavati svoje negativne strane. Ubrzo se pokazalo da oblici upravljanja imanentni tom sistemu, koji su bili mogući i neophodni u prvim godinama poslije rata, nijesu mogli da posluže kao trajna osnova ekonomskog i društveno-političkog razvoja zemlje. Raspolaganje viškom rada preko državne sfere dovelo je do otuđivanja revolucionarnih masa od prava stečenih u oružanoj fazi revolucije i proklamovanih u najvišim zakonskim aktima, a time i do pojave nekih ponašanja karakterističnih za klasične odnose poslodavaca i najamnika. Uporedo s jačanjem etatizma u društveno-ekonomskim odnosima odvijao se i proces birokratizacije političkih odnosa. Demokratski stil rada i rukovođenja počeo je sve više ustupati mjesto metodu upravljanja ljudima. Uspostavljanje hijerarhijskih odnosa iznjedrilo je komandovanje i prinudu, a preko njih i prve ozbiljne pukotine u političkom jedinstvu široke socijalne osnove revolucije. Sve to, kao i činjenica da su ostali bez rezultata razni pokušaji da se primjenom prinudnih mjera riješe neki od problema vezanih za poboljšanje radne discipline, ustaljivanje i racionalnije korišćenje radne snage, povećanje njene zainteresovanosti za produktivnost i slično, ponovo je aktueliziralo pitanje države, ali sada u smislu pojave podozrenja u svrsishodnost jačanja njene uloge u procesu socijalističke izgradnje.

Razmišljanja u tom pravcu snažno su podstaknuta spoznajama do kojih su došli jugoslovenski komunisti suočeni s potrebom da objasne društvene uzroke i smisao kominformskog napada na KPJ i Jugoslaviju. Pažljivim izučavanjem društvene prakse, iz koje su izvirale kominformovska ideologija i politika te nastojanjem da kritički duh marksističke teorije učine živo prisutnim u svim analizama i teorijskim uopštavanjima ključnih problema izgradnje socijalizma u drugim zemljama, ali i u valorizovanju sopstvenih iskustava i dostignuća, jugoslovenski komunisti su došli do otkrića koja su skinula koprenu staljinističkih ideoloških racionalizacija i mistifikacija sa otvorenih problema i protivrječnosti socijalističke izgradnje. Osnovu tih otkrića činila je spoznaja bitnih obilježja etatističkog sistema i karaktera deformacija koje njegovo jačanje neizbježno prouzrokuje. U tom pogledu naročito velik značaj imalo je saznanje da je birokratizam posljednja i najotpornija tvrđava klasnog sistema, a time i najopasniji neprijatelj socijalizma, i da se motivi i unutrašnja logika njegove pojave i jačanja na tlu socijalističke društvene prakse nalaze u realnom društveno-ekonomskom položaju državne mašinerije. Od ne manjeg značaja bilo je i saznanje da birokratske tendencije nijesu specifičnost samo jedne zemlje, već da se zakonito javljaju svuda gdje dođe do izolacije državnog aparata od masa i likvidacije njihovog neposrednog učesća u rješavanju društvenih poslova. Teorijske konsekvencije tih saznanja izvedene su u formi teza: prvo, da pobjedničkom proletarijatu veća opasnost prijeti od nekritičkog odnošenja prema sopstvenoj političkoj sferi nego od svrgnute buržoazije; drugo, da se birokratizam na tlu socijalističke prakse može prevladati samo putem sistematskog i dosljednog pretvaranja funkcije društvenog i privrednog upravljanja od oruđa državnosopstveničkog monopola u instrument samoupravljanja radnih ljudi.

U kontekstu ovih saznanja i uporedo s njima, tražeći odgovore na pitanja koja su ona otvarala i koja su svakodnevno izvirala iz političke empirije, jugoslovenski komunisti su počeli da izgrađuju teorijske osnove jedne nove orijentacije u razvoju socijalizma. Označavanje birokratije kao glavnog neprijatelja izgradnje socijalizma, a države kao njenog osnovnog uporišta, i otvoreno priznanje da je i u Jugoslaviji sve obimnija i sve kompetentnija birokratija počela da preuzima komandne pozicije u raznim ustanovama i organizacijama, odnosno da se izdvaja iz procesa proizvodnje i izdiže iznad njega kao njegov tutor i parazit na njemu,¹ predstavljali su prvi nagovještaj zaokreta u njihovoj generalnoj liniji socijalističke izgradnje. Da će taj zaokret ići od etatističke ka samoupravnoj orijentaciji indicirale su teze, izložene sredine 1949. godine po uzoru na Marksovu analizu Pariske komune, da nikakav savršeni birokratski aparat, ma kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može izgraditi socijalizam, da socijalizam može rasti samo iz inicijative milionskih masa, uz pravilnu rukovođu ulogu proleterske partije, da razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego putem stalnog produbljanja socijalističke demokratije u smislu sve većeg samoupravljanja radnih masa, itd.²

1 Vidjeti: Boris Kidrič, *O reorganizaciji upravljanja privredom* »Borba«, 9. februara 1950.

2 Vidjeti: Edvard Kardelj, *O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji, Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. I, Beograd, Kultura, 1960, str. 430.

Tim tezama, odnosno nešto kasnije formulisanim stanovištem da »stvarna socijalistička izgradnja kategorički traži razvijanje socijalističke demokratije i slijepo pretvaranje državnog socijalizma u slobodnu asocijaciju neposrednih proizvođača«³, pitanje države se postavilo na kvalitativno nov način — u kontekstu razvoja samoupravljanja.

* * *

Od početka pedesetih godina, kada je postavljeno na ovaj način, u teorijskim prilazima jugoslovenskih marksista pitanju uloge države u socijalizmu nije bilo većih dilema i nesuglasica. Naprotiv, oni uglavnom konstantno i konsekvantno zastupaju gledišta:

a) Pobjedničkoj radničkoj klasi treba posebna država, tj. država koja odumire, a konkretan vid odvijanja tog procesa u jugoslovenskoj praksi socijalističkog preobražaja jeste razvoj samoupravljanja. Socijalističko samoupravljanje se razvija na temelju sužavanja ingerencija države u upravljanju društvenim poslovima, odnosno lišavanja države uloge posrednika između potreba čovjeka i raznovrsnih službi i institucija koje te potrebe zadovoljavaju. Potpuno izgrađeni sistem socijalističkog samoupravljanja činiće suvišnim postojanje posebnog, od društva odvojenog aparata javne vlasti, pa prema tome i države. Suština odumiranja države i jeste u tome što nestaje onaj jaz koji u svakom klasnom društvu odvaja aparat javne vlasti od društva i što upravljanje zajedničkim poslovima društva sve više prelazi na organe društvenog samoupravljanja. Saglasno tome, samoupravljanje i država se u istorijskoj perspektivi isključuju. U tom smislu, uvođenje sistema radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji značilo je otpočinjanje procesa dalekosežnih promjena u svim oblastima društvenog života, koje će u budućnosti neizbježno rezultirati potpunim odumiranjem države.⁴ Ono se u velikoj mjeri i temeljilo na svijesti vodećih snaga jugoslovenske socijalističke revolucije »da se proces odumiranja države ne može odlagati za budućnost, već da mora odmah početi; da se KPJ mora distancirati od državnog aparata, kako ne bi izgubila bitne odlike revolucionarne partije radničke klase i postala dio aparata za vršenje vlasti; da državnu svojinu treba pretvoriti u društvenu pod upravom neposrednih proizvođača«⁵.

3

Boris Kidrič, *Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji*, »Komunist«, br. 6/1950, str. 6.

4

Označavajući predaju privrednih poduzeća radnicima na upravljanje kao početak odumiranja države, Tito sredinom 1950. godine ističe: »U čemu je kod nas početak odumiranja države? Ja ću navesti samo ove primjere. Prvo, decentralizacija državne uprave, naročito privrede. Drugo, davanje fabrika i uopšte privrednih preduzeća na upravljanje radnim kolektivima itd. Već sama decentralizacija, ne samo privrede,

nego i političkog, kulturnog i drugog života, nosi u sebi ne samo duboko demokratski karakter već i klice odumiranja i centralizma uopšte, kao mašine za prisiljavanje«. (Josip Broz Tito, *Trudbeničko upravljanje privredom*, »Komunist«, br. 4—5/1950, str. 12.

5

Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u novoj etapi razvoja socijalističkog upravljanja*, Izbor iz govora, Novi Sad, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, 1976, str. 25.

b) Proces odumiranja države odvija se tokom cijele epohe prelaza iz kapitalizma u komunizam. Postepenost i dugoročnost ovog procesa uslovljena je činjenicom da u periodu dok se socijalizam temelji na početnim formama podruštvljavanja i dok još nije osposobljen da se reprodukuje na sopstvenoj osnovi država nužno mora zadržati neke važne funkcije, u prvom redu one koje se odnose na rješavanje zaoštrenih problema i protivurječnosti u ekonomskoj sferi. Tu svoju relativno razvijenu funkciju država zadržava i u kasnijim fazama socijalističkog razvitka, tako da proces njenog odumiranja ne zavisi od subjektivne volje socijalističkih snaga, već može biti samo »organski plod nastajanja, razvijanja i sazrijevanja socijalističkih odnosa i rastuće društveno-ekonomske snage socijalizma uopšte, plod socijalističkog razrješavanja čitavog niza protivurječnosti prelaznog perioda«⁶.

c) Proces odumiranja države istorijski je progresivan samo u mjeri u kojoj predstavlja sastavni dio, izraz i rezultat osnovnog revolucionarnog procesa socijalističke epohe — društvenog oslobađanja rada. Njegovi stvarni dometi odlučujuće zavise od toga koliko samoupravno organizovana radnička klasa, koristeći se državom, uspijeva da ovlada uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada te tako stvori neophodne uslove i potrebu da se otuđena politička sila države ponovo spoji s društvom.

d) Odumiranje države ne svodi se na prosto ukidanje svake državne organizacije ili na sukcesivno gušenje svih njenih funkcija, nego uključuje u sebi korjenitu izmjenu njenih funkcija, njenog mjesta u odnosu prema društvu i njegovu razvitku. Taj proces podrazumijeva kako promjene u karakteru samih državnih organa, u smislu demokratizacije postupka njihovog izbora i konstituisanja i podvrgavanja njihovog rada širokoj kontroli radnih masa, tako i sužavanje poslova državnih organa i prenošenje sve većeg broja društvenih aktivnosti na samoupravno organizovane radne ljude i njihove organe.

e) Država koja odumire nije klasno neutralna i nije lišena sredstava za vršenje prinude. Međutim, sila kojom ta država raspolaže ne služi nikakvom birokratskom monopolu odlučivanja i upravljanja u ime društva, nego stvaranju i zaštiti uslova za sve slobodnije djelovanje ljudi u udruženom radu, za sve potpunije i neposrednije ostvarivanje njihovih društvenih ciljeva i interesa. Otuda razvoj socijalističkog samoupravljanja ne isključuje automatski državu, niti se odriče njenih funkcija i neophodne zaštitne uloge, već podrazumijeva stavljanje njene organizovane sile u službu izgrađivanja takvog poretka koji maksimalno jača i štiti poziciju čovjeka u udruženom radu, omogućavajući da se njegovi slobodno izraženi interesi konstituišu u dominantni faktor odlučivanja o svim bitnim pitanjima društva organizovanog na neposredno demokratskim osnovama.

Nasuprot teorijski veoma jasno izloženim stavovima o međusobnim odnosima države i samoupravljanja, praktično iskustvo je pokazalo da država nije uvijek bila samo prolazna i pomoćna institucija radničke klase

⁶

Program i Statut Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, »Komunist«, 1962, str. 91.

kojom se ova koristila u borbi za ostvarivanje svojih konkretnih i istorijskih ciljeva i interesa, odnosno da proces njenog odumiranja često nije mao željeni tok i tempo. Državosvojski monopol u jugoslavenskoj praksi socijalističkog preobražaja, objektivno posmatrano, nije nastao kao posljedica puke volje birokratije, kao njezin izum, već kao društveno-istorijska neizbježnost i, u određenom vremenu i datim socijalno-ekonomskim i političkim uslovima, istorijska neophodnost. Zbog toga proces zamjene arbitrarnog državnog odlučivanja i neposrednog upravljanja društvenim poslovima novim socijalističkim samoupravnim proizvodnim odnosima nije mogao teći ni lako ni pravolinijski, niti su se odnosi koji se stvaraju na temelju ekonomskog i političkog monopola države mogli ukinuti dekretom. Budući da su se korijeni etatizma nalazili u realnom stepenu razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga društva i društveno-istorijskim uslovima u kojima su činjeni prvi koraci socijalističke izgradnje, taj su proces karakterisali ne samo prodori, nego i zastoji i uzmaci. Otuda decentralizacija državne strukture nije uvijek i neposredno bila praćena samoupravnom integracijom i povezivanjem svih oblasti društvenog rada, odnosno prenošenjem težišta odlučivanja o bitnim društvenim poslovima na samoupravno organizovanu radničku klasu. Sa razvlašćivanjem savezne države, koja je postepeno prestajala da bude glavni činilac u odlučivanju o društvenoj akumulaciji, suprotno konceptualnoj namjeni i političkim nastojanjima organizovanih socijalističkih snaga, počeli su se javljati drugi činiooci društvenog razvitka, otuđeni od radničke klase, koji su omogućavali da država u novim formama nastavi svoju suštinsku egzistenciju. »Nad deetatizovanim sredstvima proširene reprodukcije, nad društvenim kapitalom, nad akumulisanim minulim radom namenjenim novoj proizvodnji, umesto neposrednog uticaja i kontrole udruženog rada, na nizu tačaka uspostavlja se vladavina osamostaljenih vrhova bankarskih i prometnih organizacija, uprava velikih složenih poduzeća i odbora društvenih fondova kod kojih se našao najveći dio akumulisanog društvenog kapitala. I, što je bio najčešći slučaj, došlo je do sprege upravljačkih centara nad društvenim sredstvima u društveno-političkim zajednicama i tehnokratije u bankarskim i prometnim organizacijama, velikim integracijama i fondovima. Na taj način je etatizam, u sprezi sa tehnokratizmom, nastavio da živi u novom vidu, modernijem i prilagođenijem promjenjenim uslovima. Umesto planiranog radikalnog napretka u ovladavanju sredstvima proširene reprodukcije od strane udruženog rada, ona su i dalje ostala odvojena od uticaja radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija.«⁷ Iz tog trenda proizašla apsolutizacija republičkih, pokrajinskih, regionalnih i opštinskih interesa i afirmacija teze da niko nema prava da se miješa u ono što samoupravno odlučuju ljudi zaposleni u organizacijama udruženog rada, odnosno u raznim institucijama socijalnog osiguranja, zajednicama obrazovanja i raznim savjetima i fondovima, predstavljalo je paravan iza koga su se krili grupnosvojski interesi i birokratske aspiracije da se uspostave novi oblici vlasti nad stvaracima dohotka u sferi materijalne proizvodnje.

7

Radoslav Ratković, *O liberalizmu i tehnokratizmu*, Antologija »Marksizam — misao savremene epohe«, Beograd, »Službeni list SFRJ«, 1976, tom III, str. 589—590.

Kad do njega dođe, to svojevrsno otuđivanje i prelivanje dohotka, odnosno značajnog dijela viška rada i akumulacije iz proizvodnje u prometnu sferu (trgovinu, banke, društvene fondove i slično), zajedno sa još uvijek visokim stepenom državnog posredovanja u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji, neizbježno vodi ne samo ekonomskoj neracionalnosti i autarkičnom privrednom razvoju, već i degradaciji socijalističkih društvenih odnosa uopšte i daljem zadržavanju ostataka najamnih odnosa i mentaliteta. U takvim uslovima, naravno, dolazi do poliskivanja samoupravljanja na cijelom frontu njegovog ostvarivanja i razvitka.⁸

Iako su organizovane socijalističke snage u našem društvu već odavno svjesne svih njegovih implikacija, pa i negativnih reperkusija za samo društveno biće revolucije koju predvode, ovaj trend nije zaustavljen i sasvim obuzdan ni tako širokom i odlučnom njihovom akcijom kakva je bila ona na liniji koncipiranja i sprovođenja u život odluka X i XI kongresa SKJ, odnosno novog Ustava i Zakona o udruženom radu. Ta akcija je, doduše, dala određene rezultate na planu ograničavanja moći savezne države i suzbijanja republičkih etatizama, kao i ublažavanja stihijskih dejstava robne proizvodnje i erozije nekih monopola otudene ekonomske i političke vlasti. Njome su stvoreni i ojačani neki elementi takve samoupravne integracije društva (slobodna razmjena rada, udruživanje rada i sredstava, samoupravno interesno organizovanje i slično) koja sve više omogućava slobodno i neposredno izražavanje interesa udruženog rada u upravljanju cjelokupnom društvenom reprodukcijom. No time nijesu sasvim prevladani svi uslovi i prostori u kojima obično dolazi do etatističke i birokratsko-tehnokratske penetracije, niti su otklonjene sve objektivne teškoće i subjektivni otpori u vezi sa dosljedno samoupravnom organizacijom društvene zajednice. I dalje se zadržao onaj odnos snaga u realnoj strukturi ekonomske i političke

8

Analizirajući tu pojavu, Edvard Kardelj je još 1962. godine upozoravao da je »u prirodi birokratskog tehnokratizma, ako dobije političku snagu, da gleda na radnog čovjeka više kao na sredstvo za ostvarivanje određenih materijalnih programa, a ne kao na samostalnog stvaraoca u okvirima društveno organizovanog rada. A zaboravljajući na taj način na čovjeka, on stihijski poprima navike 'sopstvenika kapitala' i postaje izvorom određenih nesocijalističkih tendencija u društvenom životu.« (Edvard Kardelj, *Prednacrt Ustava SFRJ*, Beograd, »Komunist«, 1962, str. 81).

Vraćajući se ovom problemu desetak godina kasnije, Edvard Kardelj je upozorio »da bi tehnokratizam u nas — ako bi zatajio sistem samoupravne ekonomske kontrole — mogao postati čak i jači faktor nego u jednom centralizovanom državno-svojskom sistemu ili sistemu monopolističkog kapitalizma. Jer u oba pomenuta oblika društvenih sistema tehnokratizam je u više ili manje podređenom položaju,

budući da upravljački aparat, ipak, mora putem ekonomskih pokazatelja polagati račune sopstveniku kapitala, bilo da je reč o državi ili privatnom sopstveniku kapitala. Međutim, kada u samoupravnom socijalističkom društvu — u kome je društvena akumulacija na osnovu Ustava i zakona data na upravljanje radnicima, pa je zato sa gledišta upravljačkih prava radnika decentralizovana — tehnokratski monopol uspeva da taj minuli rad radnika izvuče ispod njihove kontrole i da više ili manje samostalno raspolaže njime, onda tako uspostavljeni tehnokratsko-upravljački centri dobijaju čak i veću snagu nego što je imaju u državno-svojskom sistemu, pa čak veću... nego u kapitalističko-monopolističkom sistemu, jer ne odgovaraju ekonomski ni radniku, ni državi, ni sopstveniku kapitala.« (Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena, Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. IX, Beograd, BIGZ, 1974, str. 353).

moći koji još uvijek omogućava: a) ne samo puko održanje, nego ponegdje i ponekad čak i snaženje ostataka državnosvojinskih odnosa i nesklada u proizvodnoj i društveno-ekonomskoj strukturi koji je iz njih proizašao; b) skrivanje mnogih problema i u osnovi nereguliranih odnosa iza na izgled sasvim dobrih normativnih rješenja; c) pokretanje raznih forsiranih akcija i održavanje nekih oblika djelovanja upravljačkog mehanizma sračunatih na odvajanje radnih ljudi od njihovih samoupravnih prava; d) održavanje takvog stanja društvenih odnosa u kojima radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada još ne ostvaruju svoju Ustavom utvrđenu društveno-ekonomsku poziciju da upravljaju uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada, itd. A to upravo govori da s opasnošću od jačanja etatističko-birokratskih i tehnokratskih monopola treba računati »kao s glavnom protivrečnošću u našem društvu, koja će još dugo rađati težnje da se upravo na tim tendencijama reprodukuju i neki elementi grupno svojinskih odnosa i otuđivanja ekonomske vlasti od radnika, pa čak i elementi klasnih odnosa i klasnih suprotnosti«⁹.

* * *

Među faktorima koji usporavaju razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i proces odumiranja države, čak i u uslovima postojanja niza samoupravno-socijalističkih institucija, posebno mjesto ima djelatnost onih subjektivnih snaga koje se, kao ostatak »staroga u novome«, ne mire s odlaskom sa istorijske scene. Te snage najviše i najžešće reaguju onda kada osjete da razvoj društveno-ekonomskih odnosa na liniji utvrđenoj u novom Ustavu i Zakonu o udruženom radu umanjuje izgleda i sužava prostor za njihovu nesmetanu djelatnost, pa i opstanak. Zato se naše društvo »već ceo niz godina nalazi pod pojačanom vatrom kritike, kleveta i političkih napada, kako sa pozicija kontrarevolucionarne desnice državnosvojinskog dogmatizma, tako i sa pozicije ultralevog radikalizma«¹⁰. I kada su se javljali u formi pojedinih »pokreta« koji su nastupali s pozicija nacionalizma, odnosno liberalističkog ili socijalnog ultraradikalizma, i kada su djelovali kao političke grupice okupljene oko samozvanih »lidera«, koje su pokušavale da se nametnu kao faktor vlasti mimo organizovanih snaga radničke klase i socijalističke društvene svijesti uopšte, i jedni i drugi imali su jedinstven cilj: spriječiti radničku klasu da ovlada proširenom reprodukcijom.¹¹

Taj pritisak, sasvim evidentan i u sadašnjem trenutku, ispoljava se na različite načine i, uglavnom, veoma suptilno. Njegovi nosioci nastoje, a često i uspijevaju, da raznim teorijskim konstrukcijama zamagle pravu prirodu društveno-ekonomskih odnosa za čije se uspostavljanje zalažu. Pri tom se ne ustručavaju ni od pokušaja da mobilizatorsku snagu same ideje samoupravljanja, naravno dajući joj sadržaj koji im odgovara, iskoriste za ostva-

9

lbid.

10

lbid., str. 359—360.

11

Vidjeti: lbid., str. 360.

riavanje svojih ambicija. Tako, na primjer, suočena sa sve manjom mogućnošću daljeg zadržavanja svoje na izgled klasno neutralne pozicije i prinuđena da pretpostavke za očuvanje svoje dominantne uloge u društvenoj reprodukciji traži u sprezi s klasičnom birokratijom, tehnokratija sve više nastoji da sebe prikaže kao istinskog zaštitnika interesa radničke klase, jer, navodno, umjesto jalovih diskusija nudi efikasnu akciju. U tom smislu prisutno je njeno nastojanje da afirmiše dogmatsku tezu da nakon donošenja novog Ustava i Zakona o udruženom radu i usvajanja normativnih akata u vezi sa sprovođenjem njihovih odredaba u konkretnoj praksi, nema više nijednog pitanja relevantnog za razvoj našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema koje nije dokraja idejno-politički razjašnjeno i čijem se rješavanju ne može prići bez ikakvih daljih razmišljanja. Kad bi se odnosile samo na karakter, socijalno-klasnu sadržinu i bitne pravce daljih revolucionarnih promjena, koji su zaista jasno utvrđeni u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, ova teza bi bila sasvim prihvatljiva. Međutim, u interpretaciji njenih idejnih tvoraca i političkih pobornika, ona se ne odnosi ni samo ni prvenstveno na generalna opredjeljenja i strategiju, već podrazumijeva sve procese i sve mjere na planu razrješavanja tekućih pitanja i problema društvenog života, gdje su i te kako potrebni kreacija i dublje ideološko-teorijske analize njihovih mnogih aspekata. Njen stvarni smisao je u tome da se radničkoj klasi skrate pravo i mogućnost da spoznajom »tajni« istorijskog procesa društvenog oslobađanja rada revolucionirše svoju konkretnu praksu, a time i preuzme na sebe onu ulogu u procesu društvene reprodukcije koju još uvijek u njeno ime vrše tehnomenedžerske i birokratske strukture.

Iako se manifestuje na drugačiji način, isti suštinski smisao ima i ultraradikalistička kritika naše društvene prakse, koja je inače dobila na intenzitetu s pojavom opravdanih zahtjeva za kritičkim preispitivanjem nekih procesa i odnosa u našem društvu. Objašnjavajući svoje kvazirevolucionarno nezadovoljstvo navodnom nedozvoljivo velikom sporošću u razvoju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i ističući tvrdnju da osnovne razloge toga treba tražiti isključivo u političkoj nespremnosti rukovodećih struktura da mijenjaju postojeće stanje, nosioci ove kritike svjesno zanemaruju činjenicu da borba za oživotvorenje novih ustavnih načela jeste dugoročan posao, koji će u svakom trenutku biti valjan onoliko koliko organizovane društvene snage budu spremne ne samo da dokraja i principijelno primijene postojeća, već i pronađu nova rješenja. Stoga se njihovo viđenje naše društvene stvarnosti ne iskazuje kao kritika koja ima za cilj da utiče na njeno progresivno mijenjanje, već kao negiranje njenih socijalističko-humanističkih svojstava. Nadahnuti metafizičko-idealističkim predstavama o humanom društvu slobode, situiranom izvan konteksta socijalnih snaga i društveno-istorijskih uslova u kojima se vrši proces oslobađanja rada, nosioci ove kritike propagiraju tzv. čisto samoupravljanje, kao društveno-ekonomski i politički odnos oslobođen tutorstva bilo koje organizovane socijalističke snage i u kome radnička klasa nema nikakvih većih prava i obaveza od bilo koje druge društvene grupe ili sloja. Zalažući se za odbranu interesa čovjeka kao takvog, tj. čovjeka koji ne pripada nijednoj društvenoj klasi, nosioci ove kritike bore se, u stvari, za skretanje samoupravnog razvoja našeg društva iz njegovog istorijskog toka

i za eliminisanje radničke klase iz tog procesa, a to znači za stvaranje uslova u kojima će se ne samo održavati, već i dalje jačati uloga nosilaca osamostaljene i otuđene vlasti.

I iza prividne marksističke dosljednosti neokominformističke kritike naše društvene prakse, koja tobože nastupa s pozicija provjerenog iskustva milionskih masa, krije se borba za očuvanje validnosti onog sistema društveno-ekonomskih odnosa u kojima se država smatra otjelovljenjem socijalističke svijesti i nezamjenljivim kreatorom »pravih« socijalističkih vrijednosti. Iako po svojoj najdubljoj suštini predstavlja oblik i funkciju održavanja nesloboda i svih oblika ekonomske i političke otuđenosti radničke klase, neokominformizam nastoji da pomoću više-manje vještih ideološko-teorijskih spekulacija kod neupućenih stvori iluziju o svojoj navodnoj zasnovanosti na istinski revolucionarnoj, klasno-oslobodilačkoj platformi. To naročito dolazi do izražaja prilikom njegovih gotovo spektakularnih kritika liberalizma, nacionalizma i drugih buržoaskih idejnih uticaja i orijentacija, kada oni koji nijesu u stanju da samostalno i pravovremeno spoznaju pravi smisao te kritike, makar i za trenutak, postanu privrženicima njegovog u osnovi lažnog radikalizma i licemjerne proradničke nastrojenosti. Jer neokominformizam ne kritikuje buržoaske idejne orijentacije radi potenciranja daljeg razvoja samoupravljanja, već da bi dokazao »nesposobnost« samoupravljanja da prevlada ostatke starih i protivurječnosti novih odnosa te da bi na taj način stekao uslove da umjesto njega ponudi svoj birokratsko-etatistički koncept socijalističke izgradnje. Zato, uprkos tome što se proces socijalističke izgradnje u našoj zemlji temelji na antibirokratskoj, duboko humanoj i progresivnoj platformi, neokominformistička kritika ne ostaje bez negativnog uticaja na svijest i ponašanje jednog dijela radnih masa. Ta se kritika najčešće javlja tamo gdje socijalističke samoupravne snage ne uspijevaju da daju brze, cjelovite i produbljene teorijske i političke odgovore na pitanja i protivurječnosti koje stalno nameće neposredna društvena praksa. U njenoj osnovi nalazi se shvatanje po kome je jugoslovenskoj radničkoj klasi znatno pametnije i svrsishodnije da se u traženju pravih odgovora na mnoga pitanja koja se tiču njene egzistencije, umjesto na »beskonačne eksperimente i krajnje neizvjesni put«, orijentiše na »davno i dobro poznati, provjereni i opštevažeći model« socijalističke izgradnje čiji su garanti snažna »opštenarodna država« i rukovođača uloga političke partije radničke klase. Takvom svojom sadržinom i porukama ova kritika ima dvostruko negativnu funkciju: s jedne strane, ona zbunjuje i demobilizuje dio masovnih nosilaca procesa socijalističke samoupravne transformacije našeg društva; s druge strane, ona opravdava upravo onaj poredak u kome egzistiraju razni oblici političkog otuđenja, tj. osamostaljenosti državno-partijskih organa u odnosu na radničku klasu i isprepletenosti njihovog djelovanja s elementima vršenja vlasti.

I nacionalizam se iskazivao i iskazuje kao svojevrсна kočnica demokratizacije društvenih odnosa i oblik odbrane etatizma i birokratskog monopola vlasti. Bez obzira na to kako se javlja, kao unitarizam ili separatizam, nacionalizam uvijek predstavlja idejnu i političku osnovu okupljanja i ujedinjavanja snaga kojima je stalo da održe hegemoniju nad radničkom klasom, i kao takav predstavlja opoziciju samoupravljanju. Takvu prirodu na-

cionalizma ne mijenja ni to što on ima i neke objektivne izvore i što njegova socijalna osnova, u određenim okolnostima, makar i zakratko, može biti veoma razudena.

* * *

Ni kapitalistički ni državno-najamni, etatistički odnosi ne mogu biti prevladani u društvenoj praksi sve dotle dok njihovi idejni izrazi budu egzistirali u svijesti ljudi. A u borbu za samoupravljanje, podstaknute logikom svoje životne situacije, pošle su široke radne mase, čiji je najveći dio upravo tada počeo da stupa u modernu industrijsku organizaciju proizvodnje i spoznaje prve oblike stvarno demokratskog komuniciranja ljudi i regulisanja njihovih međusobnih odnosa. U njihovoj svijesti bili su živo prisutni i idejni odrazi starih odnosa i snažni elementi sitnosopstveničke psihologije. Uz to, te mase su bile prinuđene da se u borbi za novo služe sredstvima i tvorevinama starog društva. Jer, da bi obezbijedilo optimalne uslove za razvoj proizvodnje, socijalističko društvo je prinuđeno da u mnogo čemu živi — kako je rekao Marks — po »buržoaskom pravu«. To se naročito odnosi »na neke oblike državno-sopstveničkih odnosa, oblike državne prinude u ekonomskom životu, robnu proizvodnju i tržište, mehanizam raspodjele prema radu i slično. Jasno je da su pojedini oblici i odnosi takve vrste, na datom stepenu razvitka proizvodnih snaga, nužni, neki više i za duže vreme, drugi manje i za kraće razdoblje... Međutim, oni su istovremeno i izvor niza protivrečnosti i deformacija u socijalističkom društvu i kolebanja u nekim delovima same radničke klase.«¹² Stoga se, nasuprot teorijama (i zabludama) po kojima je ideologija radničke klase apsolutno harmonična i postulira visokim stepenom razvijenosti njene klasne svijesti, što bi trebalo da je bezuslovno čini revolucionarnom, u samoj radničkoj klasi, čak i u njenoj avangardi, javljaju su različite ideološke orijentacije i politička opredjeljenja. U heterogenoj strukturi svijesti, koja izrasta iz suprotnosti u realnom društveno-ekonomskom položaju i stvarnim interesima pojedinih socijalnih grupa ili slojeva, često nalaze mjesto kako pauperističke alternative »sada realno ostvarljivog komunizma«, tako i razni modaliteti idolopoklonstva prema voluntarističkom arbiterstvu države.

Takvo idejno nasljedje, u sprezi sa nekim kasnije stečenim negativnim iskustvima jednog dijela uposlenih u sferi materijalne proizvodnje, dovelo je ponekad do toga da su se samoupravljanju suprotstavljali i dijelovi onih društvenih struktura koje su po prirodi svog društvenog položaja najviše zainteresovane za njegov razvoj. Zbog toga što se nije nalazio u žiži društvenih zbivanja i što u procesu svog stasanja nije bio usmjeravan i

¹² Edvard Kardelj, *Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu, Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. IX, str. 266.

pomagan blagovremenom i odgovarajućom idejno-teorijskom i političkom djelatnošću Saveza komunista, jedan dio neposrednih proizvođača objektivno nije mogao dostići, niti je dostigao, onaj nivo razvijenosti klasne svijesti koji će ih učiniti nepokolebljivim pobornicima socijalističke samoupravne prakse i odnosa. Istisnuti na periferiju borbe za nove produkcijske odnose, izloženi iskušenjima koja su nametala protivrječna dejstva tržišne privrede i međusobno iskonfrontirani mnogim parcijalnim interesima, neki od njih su bili, a neki su i nadalje ostali, sasvim podložni različitim idejnim i političkim uticajima, pretežno onim staljinističke provenijencije, koji uvijek postuliraju podozrenjem u sposobnost sistema socijalističkog samoupravljanja da rješava i njihove probleme i probleme našeg društveno-ekonomskog razvoja uopšte.

* * *

Naznačeni momenti upućuju na zaključak da, uprkos tome što u svom društvenom biću nosi snažne potencije stvaranja zajednice slobodnih udruženih proizvođača, proces razvoja samoupravljanja — zbog naslonjenosti na institucije i odnose društva na čijoj kritici se temelji, kao i pritiska njima primjerenih ideoloških izraza — nije unaprijed zaštićen i definitivno pošteđen od tendencija restauracije klasičnih oblika dominacije monopolnih nosilaca otuđene vlasti. Gotovo stalno prisustvo ovih pojava i tendencija u procesu naše socijalističke izgradnje za mnoge je predstavljalo krupnu smetnju da brže shvate i prihvate realnosti i humane vrijednosti samoupravljanja i sagledaju njegove istorijske mogućnosti i perspektive. Postojanje ovih pojava i tendencija u sadašnjem trenutku upozorava na činjenicu da u našem samoupravnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu, i pored toga što se on odavno potvrdio kao »najzad pronadeni« okvir i oblik u kome je moguće rješavati mnoge krupne probleme i protivrječnosti procesa socijalističke izgradnje, još nijesu izgrađena sva potrebna sredstva i metodi kojima bi radnička klasa mogla neprekidno i uspješno da sprečava otuđivanje dohotka koji stvara i eliminiše posredništvo između nje i rezultata njenog rada. A to znači da će dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja bitno zavisiti od toga koliko će se u tom procesu, kojim tempom i sa kakvim konsekvencijama za društveno oslobađanje rada, vršiti ne samo crozija ekonomske i političke strukture starog društva, već i razvlašćivanje u novom društvu izraslih hijerarhizovanih autoritarnih struktura, koje, uslijed monopolnog odlučivanja o višku društvenog rada, i same postaju izrazima otuđenja ekonomske i političke vlasti od radnog čovjeka.

Cjelokupno dosadašnje iskustvo socijalističkog preobražaja naše zemlje govori da se sve protivrječnosti i iskušenja tog procesa, iz kojih su, u krajnjoj liniji, proizašle i tendencije uspostavljanja tehnobirokratskog monopola nad društvenom akumulacijom i pokušaji obnavljanja državosvojniskog centralizma, mogu prevladati jedino jačanjem vodeće uloge radničke klase. Drugim riječima, osnovno polazno načelo borbe za prevazilaženje problema i teškoća koje su se pojavile ili se nalaze na putu afirmacije

socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa mora biti: dovesti radne ljude u osnovnim organizacijama udruženog rada u poziciju odlučujućih subjekata upravljanja, udruživanja i raspolaganja sredstvima proširene reprodukcije i stvoriti im uslove da u političkom sistemu socijalističke samoupravne demokratije neposredno i preko svojih delegacija i delegata izražavaju i usklađuju svoje interese.

Radnička klasa i radni ljudi ne mogu se dovesti u tu poziciju nikakvim oktrojem, niti bilo čijom odlukom »odozgo«. Samo oni sami, predvođeni revolucionarnom avangardom, mogu osvojiti te pozicije. Bitan uslov da u tome uspiju jeste: prvo, uviđanje činjenice da revolucionarna uloga radničke klase nije data apriorno, s njenom pojavom i nezavisno od dejstva raznih faktora koji je mogu potencirati ili sasvim devalvirati, da proces izrastanja radničke klase u »klasu za sebe« nije dovršen i da, prema tome, pred subjektivnim snagama našeg društva, u prvom redu pred Savezom komunista, stoje krupni zadaci u vezi sa daljim idejnim snaženjem i afirmacijom cjelokupne društvene uloge radničke klase; drugo, izgradnja takvog samoupravnog i demokratskog, uz to i ekonomski efikasnog mehanizma, koji će stvarno omogućavati svakom radniku ne samo da sazna šta se dešava s viškom njegovog rada i društvenom akumulacijom, već da on udružen sa drugim radnicima i povezan s njima cijelim sistemom ekonomskih i političkih prava i obaveza, odlučuje o njima — odgovorno, ali bez bilo čijeg tutorstva. U tome će se uspjeti u mjeri u kojoj naše subjektivne snage budu shvatale i prihvatale istinu da smisao revolucionarne borbe radničke klase nije u tome da se izgradi neki idealno zamišljeni društveni poredak u kome će strukture koje su osvojile političku vlast moći po mjeri svog subjektivnog opredjeljenja da biraju institucionalne oblike izražavanja svojih različitih socijalno-ekonomskih i drugih interesa, već da oslobodi one potencijale koji će stvarno biti u funkciji procesa fundamentalnog mijenjanja osnovnih produkcionih odnosa u korist radničke klase, čemu svi oblici političkog organizovanja moraju biti podređeni kao sredstvo. Isto tako, za subjektivne snage ne treba da bude bitno to kroz kakve protivurječnosti prolazi i na kakve prepreke nailazi njihova akcija, već vodi li ona cilju i koliko efikasno doprinosi da se on ostvari. A cilj te akcije je stvaranje uslova u kojima radnička klasa i radni ljudi, samoupravljanjem kao revolucionarnom praksom, mogu da dokine klasne odnose i postepeno ovladaju materijalnom proizvodnjom i društvom u cjelini. Jer oslobođenje rada i radnog čovjeka »ne sastoji se samo u većem komadu hlcha nego što je bio jučerašnji, a što zavisi i od nekog trećeg, već pre svega u doslednoj akciji na izgradnji takvog položaja radnog čovjeka u udruženom radu, na društvenim sredstvima za proizvodnju, koji ga, u sve većoj mjeri, čini gospodarom svoje subdine — kao što je Marks nekada rekao za Parišku komunu.«¹³

U dubini spoznaja ovih činjenica i čvrstini uvjerenja vodećih snaga jugoslovenske socijalističke revolucije da radnička klasa jedino kroz proces samooslobođenja može da ostvari svoje ciljeve i interese, nalaze se

13
Ibid., str. 249.

osnovni razlozi što je, i pored mnogih teškoća i iskušenja, ideja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji verifikovana u širokim okvirima revolucionarne prakse i postala osnovom na kojoj se izgrađuje organizacija čitavog jednog društva. U njima se nalaze i krupne potencije i garancije za dalje konsekventno odvijanje procesa odumiranja države u jugoslovenskoj praksi socijalističkog preobražaja.